

סוד קיומה של הקהילה היהודית באתיופיה

כתיבה: הדר ברודמן, מדריכה להיסטוריה חמ"ד, מחוז מרכז
עיבוד ועריכה: בלהה גליקסברג, מפמ"ר היסטוריה ומפ"א אזרחות בחמ"ד

מטרות ההוראה:

1. הכרת והבנת התרבות של יהודי אתיופיה המאפשרת עיצוב וגיבוש זהות עצמית של בני העדה מצד אחד, ושילוב טוב יותר של בני העדה בחברה הישראלית מצד שני.
2. הכרת והבנת התרבות של יהודי אתיופיה יאפשרו טיפוח כבוד וסובלנות כלפי מסורות ודרכי חיים של אנשים וחברות שונות.

מהלך השיעור:

התרבות האתיופית הינה תרבות עשירה ומגוונת. אנו איננו חשופים אליה היום בעוצמתה הרבה, שכן חלו בה שינויים רבים בעת הגעתם של בני הקהילה האתיופית לארץ בעיקר משום רצונם העז להשתלב בחברה הישראלית. כאשר אנו בוחנים את הפתגמים השונים הרווחים בקרב בני העדה ניתן ללמוד מהם רבות על חייהם ותפיסת עולמם של בני הקהילה.

חלק א':

- המורה כותב פתגמים שונים על בריסטול ומשאיר מקום לכתיבה מתחת לכל פתגם. (מצ"ב הפתגמים).
- התלמידים צריכים לעבור על הפתגמים ולכתוב מתחת לפתגם שיבחרו איזה אפיון של העדה (תכונה, מיקום) נלמד מתוך הפתגם.

להלן הפתגמים:

- "בטן רחבה מכל העולם למי שיש לו סבלנות" – אם תחזיק מעמד בסבלנות-הכול יעבור.
- "החלום הוא טוב או רע, לפי המתרגם"- חלום יכול להיות רע או טוב, הכול לפי הפירוש שנותנים.
- "הצרות לא נשארות אצל אדם כל הזמן"- בעיות עוברות מאדם לאדם ולכן לא כדאי להתייאש כי הסבל לא נמשך הרבה זמן.

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי
הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד

- "חכמה בבטן כמו אור בכד" – חכמה היא כמו אור, נועדה להאיר לכולם ולא להישאר אצל אדם אחד בלבד.
- "עשן ואמיץ תמיד ימצאו דרך יציאה" – גם כאשר נראה שאין מוצא, תמיד יתאפשר פתרון למצב בעייתי.
- "אחרי שהצבוע הלך הכלב נבח" – אין טעם להזהיר אחרי שקרתה טעות, איזהו חכם הרואה את הנולד.
- "מי שלא שואל – לא יוכל להיות מושל" – לא הביישן למד.
- "הסבלנות מרה אך פירותיה מתוקים" – לפעמים קשה להתאזר בסבלנות אך בסוף לומדים שווה לחכות.
- "אדם בעל עין אחת מוטב שלא ישחק עם ענפים" – כאשר יש לך משהו יקר ובעל ערך, כדאי שתשמור עליו מכל משמר.
- "אדם השוכח את עברו יעשה טעויות כל ימי חייו" – חשוב ללמוד מטעויות העבר כדי לא לחזור עליהן בשנית.
- "אדם שבא לריב לא צריך תירוץ" – מי שמעוניין לריב יעשה זאת ללא קשר למה שבאמת קרה.
- "עגל שיונק אינו צועק" – אדם המקבל את מה שנחוץ לו אינו מטריד את סביבתו.
- "אל תתלונן על כך שאין לך נעליים" – יש אנשים שאין להם רגל- איזהו עשיר השמח בחלקו.
- "לא תופסים זנבו של נמר, אך אם תופסים – לא עוזבים" – כדאי להימנע מעימות או מריבה עם מישהו החזק ממך, אך אם בכל זאת נקלעת למצב כזה אל תיסוג והמשך להיאבק כי ברגע שתרפה אתה עלול להיפגע.
- "אם לא אוספים במהלך היום לא אוכלים בלילה" – חשוב לעבוד ולהרוויח כסף כל עוד אתה צעיר, ברגע שתזדקן תהיה עייף ותזדקק לחסכוניות.
- "לאט לאט תצעד הביצה על רגליה" – אם תהיה לך מספיק סבלנות תוכל להגיע למה שתרצה.
- "את הדג תאכל בחכמה" – צריך לבצע כל משימה בזהירות ובדרכים נכונות.

מ

מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים 91911. טל' 02-5604119 פקס 02-5604120

כתובת אתר "שער הממשלה": <http://www.gov.il>

כתובת אתר המשרד: <http://www.education.gov.il>

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי
הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד

חלק ב':

לאחר שהתלמידים נחשפו לפתגמים השונים נחלק אותם לקבוצות.
מטרת העבודה בקבוצות היא להעמיק את הידע על החברה ולנסות לענות על השאלה כיצד תורם רקע זה ל"צמיחתו" של הפתגם?

נושאי הקבוצות:

(1) חיי הכלכלה

לפני תחילת העלייה לישראל, התרכזו ביתא ישראל בעיקר בצפון-מערב אתיופיה, היא חבש ההיסטורית, בין העיר אקסום וסמוך לגבול עם אריתריאה בצפון, ועד לבני שנגול בדרום. יהודים ישבו בכל אזור בגמדר וסביב אגם טאנה, במערב גוג'ים ובשירה שבתגראי. קהילות נוספות היו בשוואה ואדיס אבבה, שבולו. כיום אזורים אלו מתחלקים בין מדינת אמהרה ותיגראי.

היישובים היהודים שהיו יישובים קהילתיים התרכזו בעיקר ליד נחלים והרים והוקמו על קרקע "וואַיְנָה דְגָה" ("אדמת גפנים") בגבהים של כאלפיים עד שלושת אלפים מטרים. "אדמת הגפנים" ניחנה באקלים נוח (טמפרטורות ממוצעות הנעות בין -2.5°C לבין 18°C), קרקע פורייה ושפע משקעים (כ-1,550 מילימטרים בממוצע לשנה) המורעפים בשתי עונות גשומות. היישובים שוכנים לגדות יובלות נהר תכזה וסביב אגם טאנה, מקור הנילוס הכחול. היישוב היהודי כלל את שרשרת הרי סימן שההר הגבוה בו, ראס דאשן, מתנשא לגובה 4,549 מטר מעל גובה פני הים. הקרקע בגבהים העולים על שלושת אלפים מטרים נוחה להגנה אך קשה לעיבוד חקלאי. אוויר ההרים באזורים אלה, המכונים דְגָה, נחשב מועיל לבריאות, לאריכות ימים ולכושר גופני. באופן מסורתי נמנעו בני ביתא ישראל מהקמת יישובים בשפלה שמתחת לגובה אלפיים מטרים, המכונה "קולה". זאת עקב חשש ממחלות טרופיות כגון מלריה, מטפילים ומחיות בר כגון בבונים, ומשבטים עוינים. במהלך העלייה לארץ ישראל נאלצה הקהילה לחצות אזורים מסוכנים אלה ואלפים נספו, בייחוד במהלך ההמתנה הממושכת לעלייה, במחנות המתנה במדבר סודאן ובאדיס אבבה. במרבית הכפרים של ביתא ישראל עסקו הגברים בחקלאות לרוב כאריסים פיאודלים וספקו את תצרוכת הביתית. הם גידלו את הדגנים הדרושים ליצור הלחם והבירה ודגנים למאכל בהמות, תירס, ירקות, קטניות, צמחי שמן, קפה ועצי פרי. הם גידלו פרות וכבשים עיזים, חמורים ותרנגולות. הקרקע עובדה בכלים פשוטים ובשיטות פשוטות. ענף נוסף של תעסוקת הגברים היה חרשות ברזל: הם התמחו בייצור של חלקי נשק, כלים לעבודה חקלאית כמו מעדרים, מחרשות, מגלים וכד' וגם כלי נגינה. הנשים של ביתא ישראל התמחו בקדרות, אריגה ורקמה. התיאור הנ"ל מצביע על מעמד כלכלי נמוך.

מ

מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים 91911. טל' 02-5604119 פקס 02-5604120

כתובת אתר "שער הממשלה": <http://www.gov.il>

כתובת אתר המשרד: <http://www.education.gov.il>

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי
הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד

(2) המנהיגות בקרב הקהילה

את מנהיגות 'ביתא ישראל' ניתן לחלק על פי היררכיה חברתית: הכהנים המכונים קייסוץ', פרחי הכהונה המכונים דברתאות והזקנים המכונים שמגלוץ'. חלוקת הסמכויות ביניהם הייתה ברורה ומובנת. הקייסים פעלו ושמשו כסמכות דתית וטקסית בעדה, הדברתאות מלאו את תפקיד המלמדים של הילדים והשמגלוץ' שמשו כסמכות המטפלת בנושאים חברתיים.

הכהונים הקייסוץ' הכשרתם ותפקידם

הכהונים היוו את המנהיגות הרוחנית של העדה. הם היו בעלי סמכויות ותפקידים ייחודיים בתחומים נרחבים, עסקו בניהול חיי הרוח של הקהילה ונושא דת ומנהגים, קביעת מועדי חגים וראשי חודשים, קיום טקסי נישואין וגירושין, קבורה ואזכרה ובנוסף הטלת סנקציות על מי שעובר את מצוות הדת ופוגע במוסכמות החברתיות של העדה.

הקייסים יודעים את שפת התפילה ובקיאם בביצוע ובהסבר מהותם של מנהגי הדת יודעים להסביר את המצוות והמסורות על מקורותיהם וטעמיהם וזאת על אף העובדה שאין בידיהם אלא קומץ קטן של כתבי קודש וספרי תפילה.

פעמים רבות לאחר התפילה היו נשארים הקייסים על מנת לשמוע ולעזור לאנשי הכפר. ברוב המקרים ניסה הקייס לפתור את בעיותיהם או לפחות לתת עצה טובה. לכל אדם קייס מיוחד לו שאותו בחר ומהווה לו מען. הוא לא יפנה לקייס אחר זולתו מאחר ולא ייענה. לכל כפר או לכל מספר כפרים היה קייס שהיה למעין "רועה רוחני" תפקידו המרכזי היה לקשר בין חברי הקהילה לבין עצמם ובין הקהילות הפזורות באזורים השונים. עליו הייתה מוטלת אחריות להקים בית תפילה, להפעילו ולנהל את חיי הדת בקהילה.

תואר הקייס אינו עובר בירושה אלא אדם שחפץ בו היה מחויב ללמוד שלוש שנים ויותר. הוא לומד אצל מספר קייסים שונים בעת ובעונה אחת ומחובתו להוכיח בקיאות בתורה, ביכולת לפסוק הלכות, הוא חייב להיות בעל יכולת לגלות רגישות חברתית ויכולת הנהגה, ובסוף הכשרתו עובר הקייס מבחן בנוכחות מספר קייסוץ'.

מ

מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים 91911. טל' 02-5604119 פקס 02-5604120

<http://www.gov.il> : "שער הממשלה"

<http://www.education.gov.il> : כתובת אתר המשרד

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי
הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד

ההסמכה לקייס ארכה זמן רב ולכן רק משפחות מעטות היו מסוגלות לשלוח את בניהם ללמוד ולהמתין זמן רב לסיום ההכשרה. נקודת המפנה בתהליך הכשרתו של פרח כהונה הייתה בעת שהיה עליו להחליט אם לשאת אישה או לאו. אלה שלא נישאו הפכו לנזירים ואלה שביקשו להתחתן היו חייבים לשאת אישה עוד בטרם נבחנו והוסמכו לכהונה.

ההסמכה נעשית בידי הקייסים הוותיקים ומלווה בטקס פולחני הכולל חבישת תרבוש מיוחד, שחיטת בהמה, קבלת ספרים שנכתבו בידי המלמדים, ריקודים וסעודה גדולה.

מלבושיו של הקייס לבנים הם, כמלבושי הכוהנים בבית המקדש, לראשו חובש צעיף לבן ובעת טקסים דתיים נושא הקייס שמשיה מיוחדת צבעונית המשמשת לחופה וקישוט ואף מגבירה את הדרו בפני קהילתו.

פרחי כהונה- דברתאות

כהן משנה הקורא את התפילות והזמירות בבית הכנסת נקרא דברתא. הדברתא הוא חניך שלמד שנים אחדות לכהונה ומשמש כעוזר לקייס. הוא ממלא את התפקיד החזן בזמן התפילה ומשמש מורה לתינוקות וילדים בבית המדרש.

הזקנים- השמגלה

חכמתם של הזקנים זכתה להערכה בשל הניסיון הרב שצברו במהלך חייהם. הם נבונים וחכמים ובעלי כושר הקשבה, ביכולתם לפשר בין הצדדים, לקשר בין הרשויות ולייצגם. השמגלה היו משניים בחשיבותם ועיקר תפקידם היה בתחום בין אדם לחברו, ישוב סכסוכים משפחתיים, סכסוכי ממון וכדומה. במקרים רבים שימשו כדיינים ובוררים ופסיקתם הייתה מקובלת במערכת המשפט באתיופיה. מעמדם בחברה נקבע על פי גילם, חכמתם ונכסיהם. הם היו בעלי השפעה רבה על סביבתם וזכו לכבוד מצד חברי הקהילה. בכפרים בהם לא היה קייס שימש השמגלה בתפקיד. בדרך כלל היה השמגלה משוחרר מעול עבודה וילדיו היו דואגים לפרנסתו הוא היה נחשב לראש המשפחה ועיקר זמנו היה מוקדש למילוי תפקידו כמתווך. ראוי לציין כי השמגלה לא מקבל שכר על תפקידו אלא עושה זאת לשם שמיים ולשם השכנת השלום.

(3) המשפחה

מבנה המשפחה

למונח "משפחה" בתרבות יהודי אתיופיה משמעות שונה מזו המקובלת בחברה הישראלית. קיימים 2 מושגים עיקריים:

· ביתה – סב- (ביתה=בית, סב=אנשים) דומה למושג משק בית. אנשים המתגוררים בבית ולא בהכרח קרובי משפחה, וכולם נתונים למרותו של גורם סמכות מבוגר יחיד. מרבית היהודים גרו בכפרים. ביתה סב הינו תא משפחתי גדול ומורכב. באתיופיה, ייחסו חשיבות רבה לגודל המשפחה. ככל שהמשפחה הייתה גדולה יותר כן הייתה יכולה לפרנס ולתמוך בחבריה ולהגן עליהם.

· "זמד"- קרובי משפחה- מונח זה מתאר קרובים הן מקרבת דם והן מקשרי נישואים שאינם מתגוררים בהכרח במתחם המשפחתי. ייתכנו מצבים שבהם חברים טובים מאוד או חברים שאינם קרובי משפחה יקראו "זמד".

מ

מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים 91911. טל' 02-5604119 פקס 02-5604120

כתובת אתר "שער הממשלה": <http://www.gov.il>

כתובת אתר המשרד: <http://www.education.gov.il>

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי
הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד

באתיפויה, התינוק נישא על גב האם בתוך מנשא עור מיוחד והיה בקשר פיזי צמוד עמה שעות רבות ביממה. התינוק זכה לפינוקים רבים והקשר המילולי עמו היה מועט. בחברות המסורתיות באתיפויה היו מוכרים מספר טיפולים מסורתיים שנעשו בתינוקות. התינוק מטופל תמיד בתוך המשפחה המורחבת. המבוגרים היוו את מרכז המשפחה והקשרים עם הילדים התבססו על יחסי סמכות וכבוד כלפי ההורים והמבוגרים. סטייה מהתנהגות צייתנית הייתה נעשת בחומרה. האב היה מופקד על חינוך הילדים ואילו האם תפקידה לעודד את הילדים להישמע לאביהם. שיטת חינוך זו גרמה לקשר יציב וטוב במשפחה לאורך זמן ושמרה על כבודה. הלימוד בבית לא היה פורמלי והכניסה לבתי ספר לא נעשתה בגיל קבוע. הילדים למדו מהמבוגרים כללי התנהגות, מיומנות חיים, ידע ומיומנות מקצועית. היחסים בתוך קבוצת הגיל בקרב היהודים היו הדוקים. הילד האתיופי תמיד ראה עצמו כחלק מקבוצה ופירש את מקומו ביחס לאחרים בה.

הקמת משפחה וחלוקת תפקידים

באתיפויה, הנישואים הראשונים בין צעירים נערכו באמצעות שידוך ע"י ההורים. היה נבדק הייחוס של המשפחות, קיומן של מחלות תורשתיות בשתי המשפחות. קיים איסור על נישואי קרובים במשך שבעה דורות כדי לשמור על חוסנה הגנטי של המשפחה. הייתה קיימת אפשרות של גירושין עקב חוסר התאמה. הנישואים השניים היו יציבים ומבוססים יותר.

חלוקת תפקידים במשפחה

המשפחה באתיפויה היא משפחה מורחבת והם מנהלים פעילות כלכלית משותפת. היחסים בין בני המשפחה הם של כבוד להורים ולזקנים, ראש המשפחה הוא דמות סמכותית ונערצת. תפקידי האב: לפרנס, לדאוג לעניינים שחיבו יציאה מן הבית וחינוך הילדים לקיום מצוות והכשרה מקצועית. תפקידי האם: לדאוג לניהול משק הבית על פי דיני ישראל, חינוך הבנות והכשרתן למלא את ייעודן כנשים ואימהות בעתיד.

באתיפויה, מבנה המשפחה היה היררכי. לבעל או לאב היה מעמד בכיר והוא שלט במשאבי המשפחה והיה בעל זכות ההחלטה העיקרית בה. האישה הייתה תלויה בגבר. הגבר היה מחוץ לבית, אחראי לפרנסת המשפחה. האישה הייתה אחראית לעבודת הבית וגידול ילדים. הגברים עסקו בחקלאות, במרעה או במלאכות יד שונות. הנשים היו עובדות בקדרות, קליעת סלים ומוצרים שונים אך עם זאת הבעל היה רשאי לכפות על אשתו את תפקידיה המסורתיים לעיתים אף תוך שימוש בכוח פיזי מוגבל. הסדרים לשמירת זכויותיה של האישה גם היו קיימים (ירושה שווה) והיה לה חבר או שניים של הבעל שתפקידם להגן עליה מפגיעה מצד בעלה.

היחסים בין בני הזוג לא היו ממוקדים רק על זוגיות אלא על השתייכות למשפחה מורחבת.

גיל המעבר והזקנה

באתיפויה, דאגו בני המשפחה לסיפוק צורכיהם של חבריהם הזקנים. הצעירים והחברה רכשו כבוד לחוכמתם של הזקנים, הם רצו לטפל בהוריהם ולקחו על עצמם מטלה זו.

מ

מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים 91911. טל' 02-5604119 פקס 02-5604120

כתובת אתר "שער הממשלה": <http://www.gov.il>

כתובת אתר המשרד: <http://www.education.gov.il>

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי
הפיקוח על היסטוריה ואזרחות בחמ"ד

חלק ג':

לאחר הדיון בקבוצות, כל קבוצה תציג במליאה את תחום העניין בו העמיקה, ותחבר בין המידע שצברו חברי הקבוצה לבין המידע שנלמד מהפתגמים.

סיכום:

יהודי אתיופיה אשר במשך שנים רבות התקיימו באזורים מרוחקים מאוד וללא קשר ישיר עם הפזורה היהודית הצליחו לשמור על חיים יהודיים ולפתח תרבות עצמאית מיוחדת וענפה. סבלנות, כבוד הדדי, אמונת חכמים ועמל היו ערכי יסוד בחברה האתיופית. יהודי אתיופיה בהגיעם לא"י אמצו לעצמם מנהגים, הרגלים וערכים שונים אשר מקובלים במדינת ישראל המודרנית. לסיכום שאלו את התלמידים : איזה פתגם מבין הפתגמים היית מאמץ לחייך היום? אילו מבין הערכים או פרטי המידע אליהם נחשפת השתנו עם קליטתם של יהודי אתיופיה בחברה הישראלית והייתה רוצה להחזירם ולאמצם אל תוך החברה הישראלית?

<http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7681>

משרד החינוך התרבות והספורט, מורשת יהדות אתיופיה, קהילת "ביתא ישראל" באתיופיה ובישראל, 2002.

מ

מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, ירושלים 91911. טל' 02-5604119 פקס 02-5604120

כתובת אתר "שער הממשלה": <http://www.gov.il>

כתובת אתר המשרד: <http://www.education.gov.il>